

LA HISTORIOGRAFIA

- El gènere historiogràfic a Roma
- Etapes i autors de la historiografia llatina:

La historiografia republicana

Els orígens - Els annalistes; Cató

Juli Cèsar

Nepot

Sal·lusti

La historiografia augústea

Tit Livi

La historiografia imperial

Tàcit

Suetoni

Ammià Marcel·lí

La historiografia cristiana - Lactanci; Sant Agustí

El gènere historiogràfic a Roma

En el món antic la història no era una ciència com en l'actualitat, sinó un gènere literari. L'historiador antic no analitza científicament el passat, sinó que el narra. En general dóna crèdit a la tradició oral i als autors anteriors. El seu criteri és la versemblança. L'interès que els historiadors antics tenien pel passat era sobretot pels personatges i pels esdeveniments concrets. D'aquí l'abundant presència de discursos i episodis dramàtics. Els antics buscaven les causes dels fets històrics més en la psicologia dels pobles i dels herois que no en consideracions socials i econòmiques, com en l'actualitat.

Els precedents de la historiografia llatina s'han de buscar en la grega. Al segle V aC és quan neix aquest gènere amb Heròdot i Tucídides.

A Roma la historiografia neix en el període tardà de la República romana (segles III-I aC) sota la idea que els costums dels avantpassats (*mores maiorum*) eren un sistema ideal de valors del qual es podien extreure models per a la pròpia conducta i que aquests valors s'estaven perdent. La historiografia llatina, a més d'expressar l'admiració i la nostàlgia per la grandesa dels temps passats, vol cercar les raons de tal decadència. Per altra part, alhora que ret un homenatge respectuós (*pietas*) als avantpassats, pretén trobar exemples del que s'ha de fer o no s'ha de fer. Així la historiografia, amb la seva anàlisi política dels esdeveniments, aporta un saber útil per a l'home públic. No és estrany, doncs, que la majoria dels historiadors romans siguin polítics retirats que sovint han pres part en allò que narren, i que donen, per tant, una visió personalista dels esdeveniments.

Etapas i autors de la historiografia llatina

La historiografia republicana

Els orígens

Els annalistes

La historiografia romana va néixer a finals del segle III aC com a conseqüència de les guerres púniques, que van afavorir el sentiment d'identitat nacional a Roma. En vèncer Cartago, els romans prenen consciència que han esdevingut una gran potencia, i els ve l'interès pels seus propis orígens i per entendre la victòria obtinguda i donar-ho a conèixer als altres pobles mediterranis, sobretot als grecs. És per això que els primers escriptors romans que narren el passat de la seva ciutat van escriure en grec, aleshores la llengua de comunicació internacional i que tenia ja una tradició d'historiografia. Aquests primers historiadors sovint consignen els esdeveniments any per any, seguint la pauta marcada pels arxius oficials de l'Estat, especialment els *Annales Maximi*, i per aquest motiu solen titular els seus escrits *Annals* (*Annales*, de *annus* 'any') i ells mateixos reben el nom d'annalistes.

Cató

Els annalistes eren nobles que veien la historiografia com una extensió de la seva activitat política. És el mateix cas de Marc Porci Cató (234-149 aC), orador i el primer autor que va escriure una obra historiogràfica en llatí. Al cap de tota una vida en els primers rengles de la política va redactar, amb el títol de *Orígens* (*Origines*), una obra que comprenia la història de Roma i d'altres ciutats itàliques, des dels mites fundacionals (Eneas) fins a les guerres púniques, en les quals havia participat ell mateix. L'ús del llatí en Cató es deu a raons ideològiques: malgrat que tenia un bon coneixement de la cultura grega, i que a la seva obra és evident la influència de la literatura grega, era un acèrrim detractor de l'hel·lenització creixent que la societat i la cultura romanes sofrien en el seu temps, i blasrava els annalistes que empraven el grec. L'estil de Cató és directe, però aconsegueix força expressivitat gràcies al recurs de figures retòriques. En els *Orígens* el poble romà és l'heroi col·lectiu de la narració, en la qual les grans gestes, encara que siguin individuals, resten anònimes. Cató ja és més pròpiament un historiador que no un annalista, perquè no es limita a consignar els fets, sinó que també es preocupa a esbrinar-ne les causes.

Després de Cató els annalistes i historiògrafs continuen escrivint en llatí, però fins al segle I aC no va sorgir una historiografia de gran volada. Les obres històriques de tot aquest primer període van ser aprofitades com a font pels historiadors posteriors, però s'han perdut, excepte alguns fragments de Cató.

Cèsar

L'amplitud de la formació de Juli Cèsar i la varietat dels seus interessos es palesen en els diversos gèneres literaris que va conrear, fos com a complement de la seva activitat política en el cas de l'oratòria i els *Commentarii* (memòries sobre les seves campanyes militars), fos com a distracció per a les estones de lleure en el cas de la gramàtica, la poesia i la tragèdia. De tota la seva obra resten solament els *Commentarii*:

- La *Guerra de les Gàl·lies* (*Commentarii de bello Gallico*) narra la conquesta de la Gàl·lia (58-51 aC) en vuit llibres, l'últim dels quals va ser escrit pel seu lloctinent Hirci. Hi fa una breu descripció del país, i relata les campanyes contra els helvecis, els germànics i els belgues, les expedicions a Britànnia i l'esclafament de la revolta general gal·la de Vercingetòrix. A cada any li correspon un llibre, tot i que no van ser redactats fins a la fi de la campanya.
- La *Guerra civil* (*Commenatrii de bello ciuili*) relata en tres llibres les causes i el desenvolupament de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (49-48 aC) en diversos llocs de l'Imperi (Itàlia, Gàl·lia, Hispània), la victòria sobre Pompeu a Farsàlia i la persecució del seu enemic fins a Egipte, on és assassinat. L'obra es considera no acabada, ja que no narra la continuació de la guerra a Egipte i al nord d'Àfrica, que va ser represa per dos relats escrits per dos dels seus partidaris.

Aquestes obres no són formalment historiogràfiques, sinó que es presenten com uns *commentarii*, nom que rebien les memòries oficials, és a dir, un relat dels fets, pres dels testimonis directes, amb l'objectiu que serveixi per als historiadors futurs. Tanmateix, Cèsar va més enllà dels simples *commentarii*, no solament per la seva elaboració acurada i una estructuració meditada, sinó també perquè, si bé la matèria principal és bèl·lica – descripció de les campanyes, de les tàctiques i les tècniques militars –, hi ha, a més, digressions geogràfiques i etnogràfiques, reflexions i anàlisi dels motius i l'evolució dels esdeveniments, elements aquests més propis de la tradició historiogràfica.

Influint per Xenofont, l'estil de Cèsar és concís, funcional i despulat, de vegades proper al llenguatge jurídic, propens a utilitzar la paraula justa i a evitar la variació lèxica, tot i que s'hi aprecia un creixent ús de recursos literaris segons avança el relat. No obstant això, aconsegueix una elegància, una puresa i una claredat admirables.

Malgrat l'ús de la tercera persona per a les accions protagonitzades per ell mateix, Cèsar és un mestre en la presentació tendenciosa dels esdeveniments. A fi de transmetre la millor imatge de la seva estratègia i la seva vàlua, té especial cura en la disposició del relat i en la selecció dels fets, i recorre a la racionalització dels propis èxits enfront de la follia i l'encegament dels seus enemics i l'atribució a la fortuna dels seus fracassos. Tots els seus actes i totes les seves paraules responen als seus interessos i a la finalitat d'obtenir el poder.

Nepot

Corneli Nepot va viure aproximadament entre el 100 i el 25 aC. Nascut al nord d'Itàlia, es va traslladar aviat a Roma, on es va dedicar només a les lletres, especialment a estudis d'erudició històrica, sense entrar en política. La seva obra principal és *Homes il·lustres (De uiris illustribus)*, setze llibres de breus biografies dels grans homes de l'antiguitat, reunits per especialitats: generals, poetes, filòsofs, etc. Cadascuna d'aquestes categories es dividia en dos llibres, un per als romans i l'altre per als estrangers, la gran majoria dels quals grecs. D'aquesta obra solament resten 22 biografies de cabdills estrangers i dos d'historiadors romans. La finalitat de Nepot és proporcionar un manual que contribueixi a donar una educació moral presentant els diferents personatges com a bons i mals exemples, alhora que entreté amb nombroses anècdotes. El resultat és mediocre, tant per la informació que aporta com pel seu estil gris i rudimentari.

Sal·lusti

Gai Sal·lusti Crisp (87-35 aC) va néixer a Amitern, a la Itàlia central, en el si d'una família plebea però benestant. Fidel partidari de Cèsar, va fer una destacada carrera política com a *homo nouus* arrengherat entre els *populares*. Es va enriquir immensament exercint sense gaire escrúpols el càrrec de governador de la província d'Àfrica. Quan va tornar es va fer construir una luxosa mansió amb extensos jardins on, després de la mort de Cèsar, es va retirar de la política per dedicar els deu últims anys de la seva vida a la historiografia.

Les tres obres històriques que va escriure tractaven del passat recent de Roma, dues monografies i una de caire general:

- *Conjuració de Catilina (De coniuratione Catilinae)*: dins les acarnissades lluites socipolítiques del segle I aC s'emmarca la narració que Sal·lusti fa de la conjuració de l'any 63 aC. Hi descriu la degradació moral de Roma i a continuació el personatge de Catilina, presentat com el revers negatiu del que ha de ser un ciutadà romà. Narra com Catilina, després de ser dos cops derrotada la seva candidatura al consolat, planeja prendre el poder per la força. La conxorxa és descoberta i Catilina fugí a Etrúria per trobar-se amb l'exèrcit que ha reunit. Mentrestant els seus partidaris a Roma són arrestats i jutjats pel senat, que a continuació delibera quina pena se'ls ha d'aplicar: la mort, defensada per Cató i Ciceró –en les seves *Catilinàries*–, o la presó, segons proposa Cèsar. Finalment els conjurats són estrangulats aquell mateix dia, i l'exèrcit dels revoltats és vençut en una batalla en què mor heroicament Catilina.
- *Guerra de Jugurta (De bello Iuguthino)*: en el context de la guerra contra Jugurta, que havia usurpat el tron del regne nord-africà dels nòmides (finals del segle II aC), Sal·lusti descriu l'enfonsament moral i polític de la noblesa romana, detentora del govern, i defensa l'ascensió al poder d'altres classes socials, encarnades per Màrius, el general que va vèncer Jugurta. Respecte a l'anterior, aquesta obra guanya en documentació, en profunditat de l'anàlisi social i en imparcialitat.
- *Històries (Historiae)* era una crònica general de la història contemporània de Roma durant els anys 78-67 aC. Inacabada a la mort de l'autor, solament en queden uns fragments.

Com altres escriptors interessats en descobrir el passat, Sal·lusti posa en evidència la decadència moral de Roma, però el seu principal mèrit és cercar les causes objectives d'aquest mal, no pas a nivell dels individus sinó a escala general, de l'evolució dels *mores* o conductes col·lectives.

Sal·lusti suposa un avenç considerable en les tècniques literàries: la narració no segueix un estricte ordre cronològic, sinó que adquireix més vivacitat per mitjà de salts enrera i digressions o amb la selecció dels episodis més interessants. Però el punt més alt de la seva mestria es troba en el tractament dramàtic dels personatges i de l'acció i en la profunditat psicològica dels seus protagonistes, caracteritzats tant pels retrats que en fa com pels discursos que els fa pronunciar. La seva concepció de la història i el seu estil tenen una forta influència de l'historiador grec Tucídides. Tres són els trets principals de l'estil que Sal·lusti crea per diferenciar-se de la prosa dominant de Ciceró:

- la brevetat, és a dir, expressar molt amb poques paraules
- l'ús de paraules i girs arcaics
- la asimetria en la construcció de la frase

Des del punt de vista de la veritat històrica dels successos que narra, Sal·lusti es deixa endur sovint per simpaties polítiques i per idees preconcebudes sobre el passat –com la creença que l'origen de tots els mals és la corrupció de la noblesa romana–, cosa que el du a cometre errors, descuits i alguna deformació, sobretot a la *Conjuració de Catilina*, que relata fets més propers a la pròpia activitat política pretèrita. Tanmateix, ni això ni el contrast entre l'actuació poc honesta durant la seva vida pública i el discurs moralitzador dels seus escrits històrics no han d'entelar la realitat que Sal·lusti és el primer veritable historiador de gran talla.

La historiografia augústea

Titus Livi

Titus Livi va néixer cap al 59 aC a la ciutat de *Patavium*, actualment Pàdua, al nord d'Itàlia, i hi va morir el 17 dC. Es va dedicar sempre a les lletres: a la retòrica i la filosofia, però sobretot a la historiografia, ja que va treballar la major part de la seva vida –més de quaranta anys– en la redacció de la seva gran obra *Ab Vrbe condita* ([*Història de Roma*] *Des de la fundació de la ciutat*), en la qual va recollir la història de Roma des dels seus orígens fins a la seva època. Aquesta obra era tan ingent que no és estrany que se n'hagi conservat solament una quarta part. Dels 142 llibres que comprenia, només se'n conserven 35, reunits en dos grups: de l'1 al 10 i del 21 al 45. De tota manera han arribat fins a nosaltres els resums de gairebé tots els llibres, anomenats *periochae*, que ja a l'antiguitat circulaven més que no pas l'obra sencera.

Livi va gaudir de l'amistat d'August, i, malgrat que va mantenir sempre la seva independència d'opinió favorable a un conservadorisme republicà, va participar en el programa de regeneració moral de Roma impulsat pel príncep. Així Livi recupera el passat de Roma per exaltar-la i tornar als romans l'orgull de ser-ho. Pretén demostrar que Roma ha estat sempre protegida pels déus i destinada des del seu naixement a esdevenir el centre del món. El seu patriotisme el du a suprimir molts detalls que podrien entelar la bona imatge que vol donar de Roma i d'alguns dels seus dirigents.

Hi ha altres trets dels mètodes de Livi que van en detriment de la veracitat històrica de la seva obra:

- Al contrari que la majoria d'historiadors romans, Livi no havia fet carrera política i va viure a la seva ciutat natal: la seva inexperiència personal es reflecteix en una incomprensió del funcionament del govern de Roma.
- Per aquesta mateixa raó no va poder accedir als documents oficials. Livi, doncs, no va acudir a les fonts originàries, sinó que reelaborava els escrits d'historiadors anteriors sense gaire esperit crític. L'ús de diverses fonts el du sovint a repetir diverses versions sense preferir-ne cap o, al contrari, a escollir-ne una sense motius aparents.
- No dóna una interpretació política de la història, sinó que intenta comprendre els fets des de la psicologia dels personatges que els realitzen, generalment descrits a partir d'un pretès tret dominant del seu caràcter (així, per exemple Anníbal apareix com a model de perfídia).
- Pretén acostar la prosa històrica a la poesia tant per la manera de tractar el passat com pel seu estil. Per exemple, té un cert gust pel patetisme, per descriure les emocions dels protagonistes dels esdeveniments.

Cal dir, de tota manera, que Livi actua de bona fe i que, malgrat molts detalls poc fiables, les grans línies del seu relat històric són històricament verídiques. El que més destaca és la qualitat literària de la narració, amb una gran varietat d'estils, des de la prosa funcional d'un informe militar en la descripció d'un combat fins a un to poètic en una situació tràgica o heroica, passant per l'ús de llenguatge col·loquial en personatges de classe baixa.

La historiografia imperial

El poder absolut instaurat a Roma després de la República va tenir com a conseqüència una progressiva pèrdua de la llibertat d'expressió. Als qui, malgrat això, volien dedicar-se a la història se'ls oferien tres camins:

- La majoria dels historiadors van seguir el camí més fàcil: evitar conflictes amb el règim escrivint obres que afalaguessin els emperadors i que defugissin qualsevol crítica del sistema o de la política dels governants. D'aquesta manera van actuar Val·lei Patèrcul o Valeri Màxim, dos historiògrafs mediocres l'obra dels quals ha sobreviscut.
- També era possible protegir-se elegint un període remot, sense relació directa amb l'actualitat. N'és un exemple Quint Curci, el qual va redactar una *Història d'Alexandre Magne (Historia Alexandri Magni)* al segle I dC. Val a dir que aquest rei conqueridor grec quatre-cents anys anterior gaudia d'una certa vigència perquè més d'un emperador romà es va voler presentar com un nou Alexandre.
- Alguns historiadors es van enfrontar directament amb el règim imperial a través d'una defensa descoberta de la República. Així, l'obra de Cremuci Cord va ser cremada i ell mateix obligat a suïcidar-se per l'emperador Tiberi.

Altres van intentar buscar mitjans per dir la veritat però amb prudència, sense posar en perill la seva obra ni la pròpia vida. Aquest és el cas de Tàcit.

Tàcit

No se sap ni on va néixer ni les dates exactes del naixement ni de la mort de Corneli Tàcit. A partir de diversos indicis es pot calcular que va viure aproximadament entre el 55 i el 120 dC. De família noble, va estudiar retòrica a Roma i va esdevenir un orador brillant i famós. Al llarg de la seva vida va ocupar diversos altes magistratures sota diferents emperadors, des de Vespasià fins a Trajà. Va publicar les seves obres durant els regnats de Nerva i Trajà, un període de més gran llibertat d'expressió que el precedent règim de Domicià.

La seva primera obra va ser probablement el *Diàleg dels oradors (Dialogus de oratoribus)*, amb la qual s'acomia de l'oratòria. Hi exposa que aquest gènere ha caigut en decadència per la falta de llibertat política en l'Imperi, i addueix indirectament aquesta raó per abandonar-la i dedicar-se a la historiografia. Les seves obres històriques són, per ordre en què van ser escrites, les següents:

Dues monografies:

- *Agrícola (De uita Iulii Agricolae)* és alhora una biografia i un elogi fúnebre del seu sogre Agrícola, cèlebre general i governador de Britànnia, descrit com un romà a l'antiga en un temps moralment decadent. La vida d'Agrícola permet tractar qüestions importants de l'època de l'Imperi, com ara de quina manera un polític amb una alta responsabilitat pot mantenir-se honest sota un príncep tan depravat com Domicià (justificant-se així alhora el mateix Tàcit, que es va trobar en igual situació), o l'imperialisme romà sobre els altres pobles, en aquest cas els britans.

- *Germània (De origine ac situ Germanorum)*: en aquest tractat etnogràfic Tàcit s'esforça per comprendre els pobles germànics, un dels principals enemics dels romans, i de fer entendre als romans els seus costums, institucions i creences, adaptant-los si cal a conceptes romans. La intenció de Tàcit és fer un paral·lel entre la manera de ser dels germans i la dels romans antics per contraposar totes dues amb el present decadent de la Roma contemporània. Una altra possible finalitat hauria pogut ser advertir Trajà de l'amenaça que constituïen els pobles germànics.

Dues obres generals que abracen la major part de l'Imperi, desenvolupant la narració any per any:

- *Històries (Historiae)*: Tàcit va començar amb el període que havia viscut: anaven des del 69 dC fins a la mort de Domicià al 96 dC.; dels catorze llibres que devien integrar aquesta obra originàriament, se'n conserven tan sols del primer al cinquè.
- *Annals (Annales)*: integrats probablement per setze llibres, comprenien des de la mort d'August (14 dC) fins a la de Neró (68 dC): només en resten els llibres 1-4 i 12-15, així com parts dels llibres 5, 6, 9 i 16.

En aquestes obres Tàcit es concentra en el que passa a Roma, sobretot en les accions i la personalitat dels emperadors i les intrigues de la cort, tot deixant en un segon pla els successos de les províncies i les guerres frontereres.

Les fonts emprades per Tàcit són força diverses:

- els historiadors anteriors
- documents originals procedents d'arxius oficials, informes militars...
- memòries personals dels protagonistes
- testimonis directes dels fets

Totes són sotmeses a una valoració abans de donar una sola versió definitiva dels esdeveniments.

El propòsit declarat de Tàcit és el de desenvolupar els fets objectivament, sense odi ni parcialitat (*sine ira et studio*). Tot i així, l'exposició es veu condicionada per la seva pròpia ideologia: l'admiració per les llibertats republicanes el du a exagerar les misèries del seu temps. El seu objectiu és jutjar l'Imperi com a sistema polític, i el resultat d'aquest judici no és altre que el rebuig, malgrat que alhora ha de reconèixer a desgrat seu que és inevitable. Com és natural les circumstàncies no li permeten expressar-ho manifestament, sinó que Tàcit influeix en els lectors de manera indirecta per mitjà de la selecció i la presentació dels fets i d'insinuacions, contrastos, etc.

Tàcit contempla la història com una successió d'esdeveniments impulsats per unes forces superiors com el destí o la fortuna. D'aquí la seva concepció pessimista de la vida. També es mostra pessimista a propòsit del comportament humà: les multituds li provoquen por i menyspreu, mentre que en general veu immorals, egoistes i hipòcrites les classes dirigents, els emperadors inclosos.

El màxim talent de Tàcit s'evidencia en l'anàlisi psicològica tant de les persones individuals com de les masses. Es preocupa poc pels afers administratius i molt per les motivacions psicològiques d'unes quantes personalitats destacades. Blasma però alhora el fascinen la truculència i les misèries de la cort, on les dones com Lívía, esposa d'August, o Agripina exerceixen el poder a través dels homes que governen i que dominen gràcies a les intrigues, els adulteris i fins els incestos. D'altra banda arriba a impressionar amb la narració dels fets pel patetisme i l'efecte tràgic que els sap conferir.

Tàcit aconsegueix un estil molt personal:

- vocabulari molt extens, amb inclusió de mots arcaics i poètics,
- concisió fins a arribar a l'obscuritat,
- asimetria en la construcció de l'oració,
- influència de Sal·lusti, al qual supera.

En conclusió no hi ha dubte que, si bé cal ser prudents en acceptar la visió tan fosca donada per Tàcit dels emperadors, des del punt de vista literari Tàcit és el més gran historiador llatí tant per l'originalitat del seu llenguatge tan com per la seva penetració psicològica i la força dramàtica de les escenes que descriu.

Suetoni

Gai Suetoni Tranquil (aproximadament 70-125 dC) va ser secretari i bibliotecari del palau imperial i gràcies a això va poder accedir als arxius imperials per documentar-se. No és un veritable historiador sinó més aviat un erudit, ja que la seva obra enciclopèdica abraça gran varietat de branques del saber.

Tanmateix només han arribat a l'actualitat dues sèries de biografies:

- La secció de gramàtics i oradors del vast tractat sobre *Homes il·lustres (De uiris illustribus)*, en el qual havia agrupat per gèneres biografies d'homes de lletres.
- Les *Vides dels dotze Cèsars (De uita duodecim Caesarum)*, una col·lecció de retrats de Juli Cèsar i de tots els emperadors des d'August fins a Domicià. Malgrat que el camp que tracta és el propi de la història, Suetoni no actua com a historiador, sinó que es limita a recollir dades, curiositats i xafarderies sobre els emperadors: descripció física, tics, anècdotes i intimitats. Quant al seu estil, escriu amb correcció però sense art.

Ammià Marcelí

Ammià Marcel·lí (ca 330 - ca 400 dC.), nascut a Antioquia, va ser l'últim gran historiador pagà de la literatura llatina. Amb les seves *Històries* va pretendre continuar l'obra de Tàcit, a qui considera el seu model tant en la concepció de la historiografia com en l'estil, en el punt on aquest l'havia deixat (96 dC.) fins a la seva pròpia època (378 dC). Dels 31 llibres originaris en resten solament els 18 darrers, la major part dels quals dedicats a l'emperador Julià, per qui professa una gran admiració. La llengua materna d'Ammià era el grec i la influència d'aquesta llengua es nota sota el seu llatí.

La historiografia cristiana

El cristianisme crea, sobretot a partir de l'edict de Milà (313 dC), pel qual es reconeix la llibertat de culte, una literatura apologètica que polemiza amb els autors pagans contemporanis. La historiografia cristiana adquireix un sentit providencial: la Providència divina vetlla pel poble escollit mentre que castiga els seus enemics.

Lactanci

Així, segons les *Morts dels perseguidors* (*De mortibus persecutorum*) de Lactanci (principis del segle IV dC) els emperadors que havien perseguit els cristians havien estat governants desastrosos i havien patit una mort atroç, mentre que els prínceps més tolerants amb els cristians havien governat de manera excel·lent.

Sant Agustí

Sant Agustí (354-430) va elaborar per primer en la *Ciutat de Déu* (*De ciuitate Dei*) cop una teologia de la història. Segons ell en la lluita entre la ciutat de Déu, que comprèn els qui es mouen per la caritat, i la ciutat del món, formada pels qui es deixen dominar per l'egoisme, la primera és la que triomfa, lentament, al llarg de la història.